

HOBBS, THOMAS

**Leviatanul sau materia, forma și puterea unei comunități
eclesiastice și civile** / Thomas Hobbes;

trad., pref.: Alexandru Anghel. - București: Herald, 2020

Conține bibliografie

ISBN 978-973-111-837-6

I. Anghel, Alexandru (trad ; pref.)

1:32.01

2

THOMAS HOBBS

Leviatanul

Traducere, introducere și note de

ALEXANDRU ANGHEL

THOMAS HOBBS

*Leviathan or the matter, forme and
power of a commonwealth ecclesiastical and civil* (1651)

EDITURA HERALD

București

CUPRINS

<i>Introducere</i>	v
<i>Notă asupra traducerii</i>	xviii
<i>Cronologie</i>	xxi

LEVIATANUL

Epistolă către Francis Godolphin	3
Introducere	5

Partea întâi: despre om

I. Despre senzație	9
II. Despre imaginație	11
III. Despre consecvența sau șirul închipuirilor	17
IV. Despre vorbire	23
V. Despre rațiune și despre știință	32
VI. Despre începuturile interioare ale mișcărilor voluntare, numite îndeobște pasiuni, și despre cuvintele prin care sunt exprimate	39
VII. Despre finalurile sau rezoluțiile discursului	49
VIII. Despre virtuțile de obicei numite intelectuale și despre defectele lor contrare	52
IX. Despre diferitele subiecte ale cunoașterii	64
X. Despre putere, valoare, demnitate, onoare și vrednicie	66
XI. Despre deosebiriile dintre moravuri	74
XII. Despre religie	81
XIII. Despre condiția naturală a omenirii, în ceea ce privește fericirea și mizeria ei	94

XIV. Despre prima și cea de-a doua lege naturală și despre contracte	99
XV. Despre alte legi naturale	111
XVI. Despre persoane, autori și lucruri personificate	125

Partea a doua: despre comunitatea civilă

XVII. Despre cauzele, nașterea și definiția comunității civile	131
XVIII. Despre drepturile suveranilor prin instituire	136
XIX. Despre diferitele tipuri de comunități civile prin instituire și despre succesiunea la puterea suverană	145
XX. Despre dominația paternă și cea despotică	155
XXI. Despre libertatea supușilor	164
XXII. Despre sisteme supuse politice și private	174
XXIII. Despre miniștrii publici ai puterii suverane	186
XXIV. Despre hrănirea și reproducerea unei comunități civile	191
XXV. Despre sfaturi	197
XXVI. Despre legile civile	204
XXVII. Despre infracțiuni, dezvinovățiri și atenuări	225
XXVIII. Despre pedepse și despre răsplăți	239
XXIX. Despre acele lucruri care slăbesc o comunitate civilă sau care contribuie la destrămarea ei	247
XXX. Despre funcția reprezentantului suveran	257
XXXI. Despre regatul lui Dumnezeu prin natură	272

Partea a treia: despre comunitatea civilă creștină

XXXII. Despre principiile politicii creștine	283
XXXIII. Despre numărul, vechimea, țelul, autoritatea și interpretii cărților Sfintei Scripturi	288
XXXIV. Despre semnificația cuvintelor spirit, inger și inspirație în cărțile Sfintei Scripturi	298

XXXV. Despre semnificația pe care o au în Scriptură cuvintele regatul lui Dumnezeu, sfânt, sacru și sacrament	309
XXXVI. Despre cuvântul lui Dumnezeu și al profeților	316
XXXVII. Despre miracole și rostul lor	330
XXXVIII. Despre semnificația pe care o au în Scriptură viața veșnică, iadul, mântuirea, lumea ce va să vină și răscumpărarea	338
XXXIX. Despre semnificația avută în Scriptură de cuvântul Biserică	352
XL. Despre drepturile regatului lui Dumnezeu în Avraam, Moise, marii preoți și regii lui Iuda	355
XLI. Despre funcția binecuvântatului nostru Mântuitor	364
XLII. Despre puterea ecleziastică	371
XLIII. Despre ce este necesar pentru a fi primit în regatul cerurilor	437

Partea a patra: despre regatul întunericului

XLIV. Despre întunericul spiritual izvorât din interpretarea greșită a Scripturii	451
XLV. Despre demonologie și despre alte relicve ale religiei neamurilor	474
XLVI. Despre întunericul ce izvorăște din filosofia deșartă și din tradițiile fanteziste	493
XLVII. Despre beneficiul ce izvorăște dintr-un astfel de întuneric și cui îi revine	509
Recapitulare și concluzie	518

Bibliografie

528

PARTEA ÎNTÂI: DESPRE OM

I

DESPRE SENZAȚIE

1. În ceea ce privește gândurile oamenilor, le voi trata mai întâi în mod separat și apoi în succesiunea lor sau în funcție de dependența unuia de celălalt. În mod separat, fiecare dintre ele este *reprezentarea* sau *apariția* unei calități sau a unui alt accident al unui corp aflat în afara noastră, care îndeobște este numit *obiect*. Obiect care acționează asupra ochilor, urechilor și altor părți ale corpului omenesc și care, prin diversitatea modului de acțiune, produce o diversitate de apariții.

2. Originea tuturor [gândurilor] noastre este ceea ce numim SENZAȚIE (căci în mintea omului nu există concepție care să nu fi fost mai întâi, în totalitate sau în parte, generată la nivelul organelor de simț). Celelalte derivă din această origine.

3. Cunoașterea cauzei naturale a senzației nu este strict necesară pentru lucrul pe care ni l-am propus aici, și am scris pe larg despre acest subiect în altă parte¹. Cu toate acestea, pentru a completa fiecare parte a metodei de față, voi explica aici pe scurt același aspect.

4. Cauza senzației este corpul sau obiectul exterior care apasă organul propriu fiecărui simț fie în mod direct, ca în cazul gustului sau al pipăitului, fie în mod indirect, ca în cazul văzului, auzului și mirosului; iar această presiune, prin intermediul nervilor și al altor filamente și membrane ale corpului, se propagă în interior până la creier și inimă, unde cauzează o rezistență, o contrapresiune sau un efort² al inimii de a se elibera, efort care, întrucât este îndreptat *spre exterior*, pare să fie ceva în afară. Această *aparență* sau *fantezie*³ este ceea ce oamenii numesc *sen-*

¹ Vezi *Elements of Law*, cap. II.

² *Endeavour* (lat. *conatus*, „impuls”, „înclinație”, „tendință”): un concept-cheie în gândirea lui Hobbes, care indică o „mișcare” exercitată într-o perioadă extrem de scurtă de timp (vezi *De corpore*, XV.2; și, de asemenea, *Lev.* VI.1).

³ Se pare că în gândirea hobbesiană termenul „fantezie” are două sensuri: unul psihologic și altul poetic. Conform primei perspective, fantezia este asociată cu

zație și constă pentru ochi într-o lumină sau o culoare de o anumită formă, pentru ureche, într-un sunet, pentru nas, într-un miros, pentru limbă și palat, într-un gust, iar pentru restul corpului, în căldură, răceală, duritate, moliciune și alte astfel de calități pe care le putem discerne prin pipăit.

Toate aceste calități numite *sensibile* nu sunt, în obiectul care le cauzează, altceva decât numeroase mișcări diferite ale materiei prin care acesta apasă în mod diferit organele noastre. Iar în noi, care avem organele apăsate, ele nu sunt altceva decât diferite mișcări (căci mișcarea nu produce decât mișcare). Dar apariția lor în noi este fantezie fie că suntem treji, fie că dormim. Așa cum apăsarea, frecarea sau lovirea ochiului ne provoacă fantezia unei lumini, iar apăsarea urechii produce un sunet, tot așa și corpurile pe care le vedem sau pe care le auzim produc același lucru în virtutea acțiunii lor puternice, pe care însă nu o putem observa. Căci dacă acele culori și sunete s-ar afla în corpurile sau în obiectele care le cauzează, nu ar putea fi separate de ele, așa cum vedem că se întâmplă prin intermediul oglinzilor sau prin reflexia în ecou; în aceste cazuri, știm că lucrul pe care îl vedem este într-un loc, iar aparența într-un altul.

Și cu toate că, la o anumită distanță, obiectul real și adevărat pare să fie investit cu fantezia pe care o generează în noi, obiectul este în continuare un lucru, iar imaginea sau fantezia, un altul. Astfel, în toate cazurile, senzația nu este altceva decât fantezie originară cauzată (după cum am spus deja) de presiune, adică de mișcarea exercitată de lucrurile exterioare asupra ochilor noștri, asupra urechilor noastre și asupra celorlalte organe rânduite pentru acest lucru¹.

5. Dar școlile filosofice din toate universitățile creștinătății, care se sprijină pe anumite texte ale lui Aristotel, predau o altă doctrină și spun, în privința cauzei vederii, că lucrul văzut emană în toate părțile o *specie*

senzația și conținuturile acesteia, adică experiența interioară a unui obiect (cum este în cazul de față) sau „închipuirile” pe care le experimentăm (II.2; vezi obiecțiile aduse de D.D. Raphael în *Hobbes: Morals and Politics*, Londra, 1977, pp. 63-64). Conform celei de-a doua perspective, fantezia reprezintă capacitatea de a combina într-un mod neobișnuit lucrurile pentru a crea metafore și comparații (*Elements of Law* X.3).

¹ Din punct de vedere fizic, senzația nu este decât mișcarea din cadrul aparatului nostru cognitiv și, astfel, este un proces format din două etape. În prima etapă, un obiect exterior produce o presiune asupra organelor noastre de simț și se îndreaptă (prin intermediul nervilor și al altor legături) întâi spre creier și apoi spre inimă, unde întâlnește o contrapresiune. În a doua etapă, datorită forței acestei contrapresiuni, natura mișcării pare să se schimbe și se numește acum *efort* (sau lat. *conatus*), rezultatul final al acestui proces fiind *senzația* sau *fantezia*, ce constă nu doar în reprezentarea unui obiect, ci și în evaluarea sau judecarea aceluși obiect în termeni de *dorință* sau *aversiune* (pentru ultimii doi termeni, vezi VIII.3 și respectiv VI.2).

vizibilă – în limba noastră, o reprezentare, o apariție, un aspect vizibile sau o aparență văzută, a cărei primire în ochi este vederea. Iar cât despre cauza auzului, susțin că lucrul auzit emană o *specie audibilă*, adică un aspect audibil sau o aparență audibilă care, intrând în urechi, alcătuiește auzul. Chiar și în privința intelectului¹ aceștia spun că lucrul înțeles emană o *specie inteligibilă*, adică o aparență inteligibilă care, ajungând în intelect, ne face să înțelegem. Nu spun aceste lucruri pentru a dezaproba folosirea universităților, ci, dat fiind că va trebui să vorbesc mai jos despre funcția lor într-o comunitate civilă, trebuie să vă arăt de fiecare dată când le vom întâlni ce lucruri vor trebui corijate, unul dintre acestea fiind frecvența cuvintelor fără sens.

II

DESPRE IMAGINAȚIE

1. Un adevăr de care nimeni nu se îndoiește este acela că, atunci când un lucru se află în repaus, el va rămâne pentru totdeauna în repaus dacă un altul nu îl va pune în mișcare². Nu se admite însă cu o ușurință la fel

¹ Eng. *understanding*.

² Această formulă, cuplată cu cea de la începutul secțiunii următoare, reprezintă unul dintre pivoții principali ai principiului legii mișcării din noua știință (promovată de Galilei, Bacon, Huygens și Descartes) și din metafizica hobbesiană (ce are la bază materie aflată în mișcare). Este vorba despre principiul inerției, care a detronat teoria aristotelică a mișcării (*Fizica* IV.4.210b32). Potrivit perspectivei teleologice a lui Aristotel, toate corpurile au tendința de a se îndrepta spre locul lor „natural”, corpurile cele mai ușoare având tendința de a se îndrepta în sus, iar cele mai grele, în jos (spre centrul universului/Pământului). Potrivit noii formulări a mecanicii moderne, orice corp dat continuă să rămână într-o stare de repaus sau de mișcare liniară uniformă, cu excepția cazului în care este făcut să își schimbe starea prin intermediul unor forțe care acționează asupra sa. Hobbes adoptă astfel această lege a mișcării și o transferă din știința mecanicii în cadrul teoriei cunoașterii, al filosofiei minții și al antropologiei (viața nefiind decât *mișcare* interioară ce depinde de resurse exterioare obținute prin mișcare voluntară), extinzând-o până la filosofia sa politică (vezi F. Brandt, *Thomas Hobbes' Mechanical Conception of Nature*, 1928; O. Höffe, *Thomas Hobbes*, tr. N. Walker, SUNY Press, NY, 2015, pp. 79-80).

de mare că, atunci când un lucru se află în mișcare, va rămâne veșnic în mișcare dacă nu îl va opri un altul, cu toate că rațiunea este aceeași (și anume că nimic nu se poate schimba prin sine)¹. Căci oamenii măsoară nu doar alți oameni, ci toate celelalte lucruri pornind de la ei înșiși, iar pentru faptul că aceștia sunt supuși, după mișcare, suferinței și epuizării, se gândesc că toate lucrurile obosesc în urma mișcării și caută de unele singure repausul, fără să ia în considerare dacă acea dorință de odihnă pe care o găesc în ei înșiși nu constă în vreo altă mișcare. De aceea, Școlile spun că corpurile grele cad în jos din pricina apetitului pentru repaus și pentru conservarea naturii lor în acel loc care le este propriu, atribuind în mod absurd lucrurilor neînsuflețite apetituri și cunoaștere a ceea ce este bun pentru propria conservare (ceea ce este mai mult decât are omul).

2. Când un corp se află în mișcare, el se mișcă la nesfârșit (cu excepția cazului în care altceva îl împiedică), iar tot ceea ce îl împiedică nu îl poate domoli complet într-o clipă, ci într-o perioadă de timp și într-un mod gradat. Și așa cum vedem că, deși vântul se oprește, valurile unei ape nu încetează să oscileze mult timp după aceea, tot așa se petrece și cu acea mișcare care este făcută în părțile interioare ale omului atunci când acesta vede, visează etc. Căci după ce obiectul este îndepărtat sau ochiul se închide, păstrăm în continuare o imagine a lucrului văzut, deși este mai obscură decât atunci când îl vedem. Iar aceasta este ceea ce latinii, bazându-se pe imaginea produsă de vedere, numesc *imaginație* și aplică acest termen, deși într-un mod impropriu, tuturor celorlalte simțuri.

Dar grecii o numesc *fantezie*, ceea ce înseamnă *aparență*, termen potrivit atât unuia dintre simțuri, cât și celorlalte. IMAGINAȚIA nu este, așadar, altceva decât o *senzație care se degradează* și care se găsește la oameni și la multe alte creaturi vii atât în timpul somnului, cât și în starea de veghe.

3. Degradarea senzației la oamenii treji nu este degradarea mișcării care are loc în senzație, ci o întunecare a acesteia, în același mod în care lumina soarelui întunecă lumina stelelor, care nu își exercită mai puțin ziua decât noaptea virtutea prin care sunt vizibile. Dar pentru că, dintre toate loviturile pe care ochii, urechile și celelalte organe ale noastre le primesc de la corpurile exterioare, este sensibil doar ceea ce predomină, rezultă că atunci când predomină lumina soarelui, nu suntem afectați de acțiunea stelelor. Iar dacă un obiect este îndepărtat de ochii noștri, chiar dacă impresia lăsată de acesta rămâne în noi, alte obiecte se succed și acțio-

¹ Cf. *De corpore* VIII.19.

nează asupra noastră, iar imaginația celor petrecute se întunecă și slăbește asemenea glasului unui om în zgomotul zilei.

De unde rezultă aceasta: cu cât timpul scurs de la vederea sau senzația unui obiect este mai îndelungat, cu atât mai slabă este imaginația. Căci schimbarea neîntreruptă a corpului omenesc distruge în timp părțile care erau mișcate în senzație, astfel încât distanța în timp și în spațiu are unul și același efect asupra noastră. De fapt, după cum ceea ce vedem la o mare distanță în spațiu pare neclar, fără să-i putem distinge cele mai mici părți, și așa cum vocile devin slabe și nearticulate, tot așa, la mare distanță în timp, imaginația noastră despre trecut este mai slabă: ne scapă (de exemplu) multe străzi ale orașelor pe care le-am văzut și multe circumstanțe particulare ale acțiunilor. Această *senzație care se degradează* când vrem să exprimăm lucrul însuși (adică *fantezia* însăși) o numim *imaginație*, după cum am spus anterior; dar când vrem să exprimăm degradarea și să indicăm că senzația este estompată, veche și trecută, o numim *memorie*. Astfel, imaginația și memoria sunt un singur lucru ce poartă nume diferite, în funcție de înțelesurile diferite.

4. Memoria multă sau memoria mai multor lucruri este numită *experiență*. În plus, există doar imaginație cu privire la acele lucruri care au fost percepute mai înainte prin senzație fie toate laolaltă, fie în părțile lor, în mai multe rânduri. Prima (atunci când se imaginează întregul obiect, așa cum s-a prezentat senzației) este imaginația *simplă*, ca atunci când ne imaginăm un om sau un cal pe care l-am văzut mai înainte. Cealaltă este *compusă*, ca atunci când, pornind de la vederea unui om într-un moment și a unui cal într-un alt moment, concepem în mintea noastră un centaur.

Astfel, când un om combină imaginea propriei persoane cu imaginea acțiunilor unui alt om, ca atunci când cineva își închipuie că este un Hercule sau un Alexandru Macedon (lucru care li se întâmplă de multe ori celor care sunt foarte prinși de lectura romanelor), este vorba despre o imaginație compusă și, propriu-zis, nu este altceva decât o ficțiune a minții. Mai există alte plăsmuiri care apar în oameni (chiar și treji) în urma unei impresii puternice făcute asupra senzației – ca atunci când privim în mod direct soarele, iar impresia lasă o imagine a soarelui în fața ochilor noștri pentru multă vreme după aceea și ca atunci când, după ce și-a îndreptat atenția mult timp și cu intensitate asupra unor figuri geometrice, un om aflat în întuneric (chiar și treaz) va avea înaintea ochilor imagini alcătuite din linii și unghiuri. Acest tip de fantezie nu are un nume, fiind un lucru care nu este pomenit de obicei în vorbirea oamenilor.

Re5. Închepirile sau plâsmuirile celor care dorm sunt cele pe care le numim *vis*. Chiar și acestea (asemenea tuturor celorlalte plâsmuiri) au fost mai întâi, în totalitate sau în părți, în senzație. Și pentru că în senzație¹ creierul și nervii, care sunt organele de simț necesare, sunt atât de amortite în timpul somnului, încât nu se mișcă lesne prin acțiunea obiectelor exterioare, în somn nu se poate petrece nicio plâsmuire și, prin urmare, niciun vis, ci doar ceea ce rezultă din agitația părților interioare ale corpului omenesc. Datorită legăturii pe care o au cu creierul și cu alte organe, când aceste părți interioare sunt agitate, le țin pe acestea în mișcare, astfel încât închepirile formate mai înainte acolo apar ca și cum omul ar fi treaz; doar că organele de simț fiind acum amortite, astfel încât nu există niciun obiect nou care să le poată domina și care să le întunece printr-o impresie mai viguroasă, un vis trebuie să fie în mod necesar mai limpede în această tăcere a simțurilor decât sunt gândurile noastre atunci când suntem treji.

De unde rezultă că este dificil – iar mulți consideră că este imposibil – să se facă o distincție exactă între senzație și vis. Din partea mea, când observ că în vise nu mă gândesc de multe ori și nici în mod constant la aceleași persoane, la aceleași locuri și obiecte, la aceleași acțiuni pe care le fac în timpul stării de veghe și că nu îmi amintesc o succesiune atât de lungă de gânduri coerente când visez, așa cum fac în alte momente; și pentru că atunci când sunt treaz observ de multe ori absurditatea viselor, dar nu visez niciodată despre absurditățile gândurilor mele din starea de veghe, sunt satisfăcut să știu că nu visez când sunt treaz, chiar dacă, atunci când visez, cred că sunt treaz².

6. Și văzând că visele sunt cauzate de agitația anumitor părți interioare ale corpului, agitațiile diferite trebuie în mod necesar să cauzeze vise diferite. Și așa se întâmplă că, dacă ne este frig atunci când suntem culcați, sunt generate vise despre frică și sunt produse gândul și imaginea unui obiect înfricoșător (mișcarea pornită de la creier către părțile interioare și de la părțile interioare către creier fiind reciproce); și că, așa cum mânia cauzează căldură în anumite părți ale corpului când suntem treji,

¹ Eng. *in sense*: o formulă aparent redundantă.

² Hobbes răspunde aici îndoielii carteziene cu privire la capacitatea noastră reală de a face distincție între starea de veghe și cea de somn: „De câte ori nu mi s-a întâmplat să visez noaptea că mă găesc în acest loc, că sunt îmbrăcat, că sunt lângă sobă, cu toate că eram complet gol înăuntru, în patul meu? [...] Dar, gândindu-mă cu o mai mare atenție la acestea, îmi amintesc că, în timp ce dormeam, m-am înșelat adesea cu iluzii asemănătoare. Și zăbovind asupra acestei idei, îmi este atât de evident că nu există deloc indicii concludente, nici semne îndeajuns de sigure cu ajutorul cărora s-ar putea deosebi în mod clar veghea de somn” (R. Descartes, *Meditații metafizice*, tr. Ion Papuc, p. 29).

tot așa, atunci când dormim, căldura excesivă prezentă în aceleași părți cauzează mânie și naște în creier plâsmuirea unui dușman. În același mod, așa cum, atunci când suntem treji, bunăvoința naturală cauzează o dorință, iar dorința produce căldură în alte părți ale corpului, tot așa, în timp ce dormim, căldura excesivă în acele părți naște în creier închepirea unei anumite dovezi de bunăvoință. În concluzie, visele noastre sunt reversul închepirilor pe care le avem în timpul stării de veghe; când suntem treji, mișcarea începe de la o extremitate, iar când visăm, de la o alta.

7. Cel mai dificil de deosebit între vis și gândurile din timpul stării de veghe este atunci când, dintr-o întâmplare, nu observăm că am dormit. Aceasta i se întâmplă cu ușurință unui om plin de gânduri înfricoșătoare, a cărui conștiință este foarte tulburată și care doarme fără să se întindă în pat sau să se dezbrace, cum este cazul celui care ațipește pe un scaun. Căci acela care se străduiește și se preocupă să se întindă spre a dormi, în cazul în care i se arată o fantezie stranie și nebunească, nu poate să creadă cu ușurință că este altceva decât un vis.

Citim că Marcus Brutus¹ (a cărui viață a fost cruțată de Iulius Cezar, fiind totodată favoritul acestuia, pe care totuși l-a asasinat), în Filipii, înainte de bătălia cu Cezar Augustul, a văzut o apariție înspăimântătoare, de obicei pomenită de către istorici drept o viziune; luând însă în considerare împrejurările, se poate judeca lesne că nu a fost decât un vis scurt. Căci, șezând în cortul său, îngândurat și tulburat de caracterul oribil al faptei sale pripite, nu îi era greu, ațipind în frig, să viseze ceea ce îl înspăimânta cel mai mult; întrucât această frică l-a făcut să se trezească treptat, tot așa aceeași frică trebuie să fi făcut apariția să dispară treptat; și întrucât nu era sigur că a dormit, nu avea niciun motiv să considere că a fost un somn sau orice altceva în afară de o viziune. Aceasta nu este o întâmplare foarte rară, căci până și aceia care sunt treji cu desăvârșire, dacă sunt fricoși și superstițioși, dacă sunt posedați de povești înfricoșătoare și sunt singuri în întuneric, cad pradă unor fantezii asemănătoare și cred că văd spirite și fantasme ale unor oameni morți mergând prin cimitire, când de fapt nu este vorba decât despre fantezia lor sau despre viclesugul unor persoane care se folosesc de o astfel de frică superstițioasă pentru a se duce deghizați, în noapte, către locuri pe care nu vor să se știe că le frecventează.

8. Din această neștiință de a deosebi visele și alte fantezii vii de viziune și de senzație a izvorât cea mai mare parte a vechilor religii ale păgânilor, care

¹ Plutarh, *Vieți paralele*, Marcus Brutus.

venerau satiri, fauni, nimfe și alte asemenea, iar în zilele noastre, opinia oamenilor obișnuiți despre zâne, fantasma, spiriduși și puterea vrăjitoarelor. Cât despre vrăjitoare, nu consider că vrăjitoria lor este o putere reală, dar cred că sunt pedepsite pe drept pentru falsa lor credință că pot face astfel de fapte rele, alături de intenția de a le săvârși, dacă ar putea, practica lor fiind mai apropiată de o nouă religie decât de o artă sau de o știință. Cât despre zâne și fantasma răătăcitoare, cred că opinia care există cu privire la ele fie a fost predată, fie nu a fost respinsă anume pentru a da în continuare greutate folosirii exorcizării, semnului crucii, apei sfințite și altor invenții asemănătoare ale oamenilor spirituali¹.

Însă nu încapă îndoială că Dumnezeu poate produce apariții nefirești, dar faptul că o face îndeajuns de des încât oamenii trebuie să se teamă de asemenea lucruri mai mult decât de oprirea sau de schimbarea cursului naturii (pe care el poate, de asemenea, să îl oprească sau să îl schimbe) nu reprezintă un articol al credinței creștine. Dar oamenii răi, sub pretextul că Dumnezeu poate face orice, sunt atât de îndrăzneți, încât spun orice atunci când acest lucru le servește interesul, chiar dacă sunt de părere că nu este adevărat. Este de datoria unui om înțelept să nu îi creadă mai mult decât ceea ce dreapta rațiune stabilește că pare a fi credibil în cele spuse de aceștia. Dacă această frică superstițioasă de spirite ar fi risipită și, odată cu ea, s-ar risipi prezicerile obținute din vise, falsele profeții și multe alte lucruri care depind de acestea, prin care persoane viclene și ambițioase profită de cei simpli, oamenii ar fi mult mai potriviți pentru supunerea civilă decât sunt acum².

9. Aceasta ar trebui să fie opera școlilor, dar ele mai curând alimentează o astfel de doctrină, căci (neștiind ce sunt imaginația și simțurile) predau ceea ce primesc. Unii spun că plămuirile apar de la sine și nu au cauză, alții susțin că ele apar îndeobște din voință și că gândurile bune sunt suflate (inspirate) în om de Dumnezeu, iar gândurile rele, de diavol sau că gândurile bune sunt vărsate (infuzate) în om de Dumnezeu, iar cele rele, de diavol. Unii spun că simțurile primesc specia lucrurilor și le transmit simțului comun, iar simțul comun le transmite imaginației, imaginația

¹ Eng. *ghostly men*, lat. *hominum spiritualium*.

² Aceeași perspectivă despre caracterul destabilizator al superstiției o împărtășea și Francis Bacon, potrivit căruia „superstiția a pricinuit tulburare în multe state și a adus un nou *primum mobile* care năpădește toate sferile cărmuirii. Stăpânul superstiției este poporul, iar în toate superstițiile înțelepții îi urmează pe smintiți și raționamentele sunt puse în practică într-o ordine răsturnată” („Of Superstition”, în *The essays of Sr Francis Bacon Knight*, Londra, 1612, pp. 93-94).

o transmite memoriei, memoria o transmite judecății, ca și cum ar fi lucruri care trec dintr-o mână în alta, folosindu-se de multe cuvinte fără niciun înțeles.

10. Imaginația care este trezită în om (sau în oricare altă creatură înzestrată cu facultatea imaginației) de cuvinte sau de alte semne voluntare este ceea ce numim în general *înțelegere*¹, care este comună omului și fiarelor. Căci un câine, prin deprindere, va înțelege chemarea sau reproșul stăpânului său; la fel și în cazul multor altor fiare. Înțelegerea care este specifică omului este înțelegerea nu doar a propriei voințe, dar și a concepțiilor și gândurilor sale prin intermediul succesiunii și împletirii numelor lucrurilor în afirmații, negații și alte forme de vorbire. Despre o astfel de înțelegere voi vorbi mai jos.

III

DESPRE CONSECVENȚA SAU ȘIRUL ÎNCHIPUIRILOR

1. Prin *consecvență*² sau șir de gânduri înțeleg acea succedare a unui gând după un altul, care se numește *discurs mental* (pentru a-l distinge de discursul verbal).

¹ Eng. *understanding*, ce se mai poate traduce prin „comprehensiune”, „inteligență”.

² Eng. *consequence*, lat. *consequentia*, „consecință”, „consecutivitate”; „șir”, „succesiune”. În gândirea hobbesiană, „consecvența” poate să însemne, pe de o parte, *teoremă* (adică propoziții derivate logic din altele, al căror adevăr este deja stabilit sau presupus: legile naturale sunt, de exemplu, teoreme despre cum să ne conservăm viața, XV.41) sau consecvență *logică* (de exemplu, „un om este o creatură vie sau, dacă el este un om, atunci el este o creatură vie”, IV.11), iar pe de alta, poate să însemne *efectul* unei cauze naturale anterioare („cunoașterea tuturor consecvențelor [...] este ceea ce oamenii numesc știință”, V.17; iar „lipsa științei” echivalează cu „necunoașterea cauzelor”, XI.17), având astfel un sens *empiric* (înțelegerea consecvenței cauzelor și efectelor permițând aprofundarea fenomenelor naturale și sociale). Hobbes folosește cu precădere acest termen în definirea științelor din tabelul aflat în capitolul IX.

2. Când un om se gândește la orice lucru, gândul care urmează imediat nu este atât de întâmplător precum pare. Nu orice gând succedă în mod indiferent oricărui [alt] gând. Căci, așa cum nu avem nicio imaginație despre care să nu fi avut mai înainte senzație, în totalitate sau în parte, tot așa nu avem trecere de la o imaginație la o alta despre care să nu fi avut mai înainte una asemănătoare în simțurile noastre. Rațiunea acestui lucru este următoarea: toate fanteziile sunt mișcări în interiorul nostru ale rămășițelor mișcărilor petrecute în senzație; iar acele mișcări care se succed imediat în senzație rămân împreună și după senzație, în așa fel încât, dacă prima se petrece din nou și e predominantă, cea de-a doua o urmează prin coerența materiei mișcate, în același mod în care apa aflată pe o masă plană este atrasă în direcția în care degetul ghidează oricare dintre părțile acesteia. Dar, întrucât în senzație unuia și aceluiași lucru perceput îi succedă uneori un lucru, alteori un altul, se întâmplă, cu trecerea timpului, ca în cadrul plăsmuirii unui lucru să nu existe certitudine cu privire la ceea ce ne vom imagina după aceea. Nu este cert decât că va fi ceva care a succedat lucrul respectiv într-un moment sau altul.

3. Acest șir de gânduri sau discurs mintal este de două feluri. Primul este *neghidat, nerânduit*¹ și inconstant: aici nu există niciun gând pasional care să guverneze și să dirijeze către sine gândurile care rezultă, așa cum este țelul sau obiectul vreunei dorințe sau al vreunei alte pasiuni; în acest caz, se spune că gândurile rătăcesc și par să nu aibă legătură unul cu altul, așa cum se întâmplă într-un vis. De acest fel sunt îndeobște gândurile oamenilor lipsiți nu doar de tovarășie, ci, de asemenea, de orice preocupare; deși chiar și atunci gândurile lor sunt active, ca în oricare alte momente – dar lipsite de armonie, asemenea sunetului produs de o lăută dezacordată în mâinile oricărui om sau de o lăută acordată în mâinile unei persoane care nu știe să cânte.

Și totuși, în această rătăcire a minții se poate percepe de multe ori calea urmată și dependența unui gând în raport cu un altul. De pildă, într-o discuție despre actualul nostru război civil, ce ar putea părea mai nepotrivit decât să întrebăm (așa cum a făcut cineva) care era valoarea unui denar roman? Însă coerența acestei întrebări mi-a părut suficient de vădită. Căci gândul războiului a adus cu sine gândul regelui predat inamicilor săi, acest

¹ Eng. *unguided, without design*.

gând a condus la cel al predării lui Cristos, iar ultimul, din nou, la gândul celor 30 de denari care au fost dați în schimbul acelei trădări, de unde s-a ajuns cu ușurință la acea întrebare malițioasă; iar toate acestea s-au petrecut într-o clipă, căci gândirea este rapidă.

4. Al doilea fel este mai constant, întrucât este *regulat* de o oarecare dorință sau de un proiect. Căci impresia lăsată de lucrurile pe care le dorim sau de care ne temem este puternică și permanentă sau (dacă încetează pentru o vreme) se întoarce cu rapiditate, fiind uneori atât de puternică, încât împiedică sau întrerupe somnul. Din dorință apare gândul unor mijloace care am văzut că produc ceva asemănător în raport cu lucrul spre care tindem, iar din acest gând rezultă gândul unor mijloace de a ajunge la mijlocul respectiv și tot așa, până când ajungem la un început care se află în puterea noastră. Și întrucât scopul, prin importanța impresiei, apare des în minte în cazul în care gândurile noastre încep să rătăcească, acestea sunt iute readuse pe calea [corectă]; observând acest lucru, unul dintre cei șapte înțelepți a fost îndemnat să ofere oamenilor următorul precept, acum tocit: *Respice finem*¹, adică în tot ceea ce faci, consideră adesea ceea ce dorești ca fiind lucrul care îți dirijează toate gândurile pe calea către obținerea obiectului dorinței tale.

5. Șirul de gânduri regulate este de două feluri. Unul este acela când, pornind de la un efect imaginat, căutăm cauzele sau mijloacele care îl produc, iar acesta este comun omului și fiarei; celălalt fel este când, imaginându-ne un lucru oarecare, căutăm toate efectele posibile care pot fi produse de acesta, adică ne imaginăm ce vom putea face cu el atunci când îl vom avea. Nu am văzut niciun semn al acestuia decât în om, căci aceasta este o curiozitate greu de întâlnit în natura oricărei creaturi vii lipsite de alte pasiuni în afara celor senzuale, precum foamea, setea, pofta trupeză și mânia.

În concluzie, când este guvernat de un proiect, discursul minții nu este altceva decât *căutare* sau facultatea invenției, pe care latinii o numeau *sagacitas* și *solertia*²: identificarea cauzelor unui efect oarecare prezent sau trecut sau a efectelor unei cauze oarecare prezente sau trecute. Uneori, cineva caută un lucru pe care l-a pierdut, iar din locul și momentul în

¹ Citatul complet: *Quidquid agis, prudenter agas et respice finem*, „Orice ai face, fă cu grijă și gândește-te la urmări”.

² Sagacitate sau agerime și, respectiv, abilitate sau perspicacitate.